

Människa <-> Mark

Basiska bergarter och mänskliga val

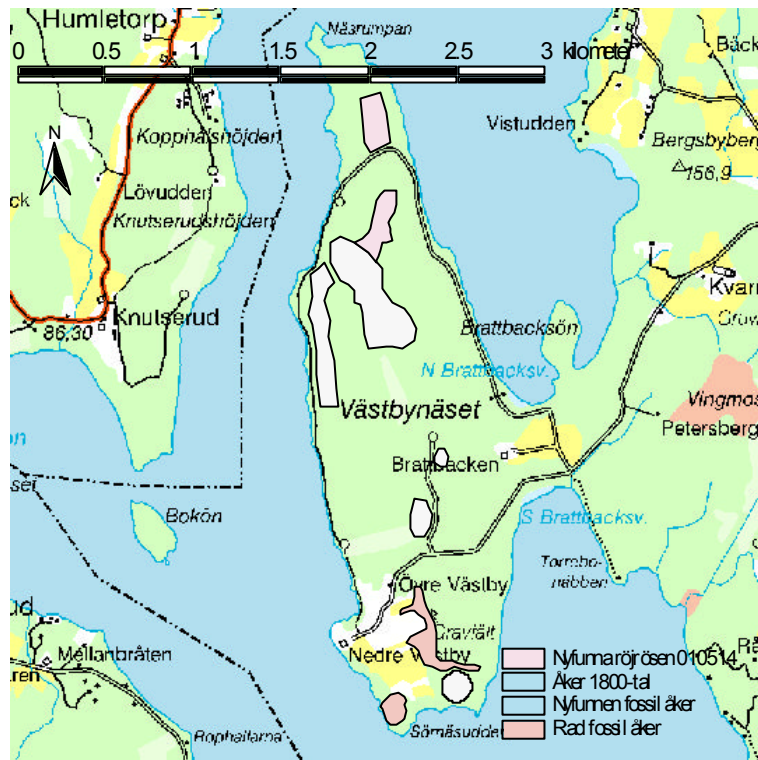
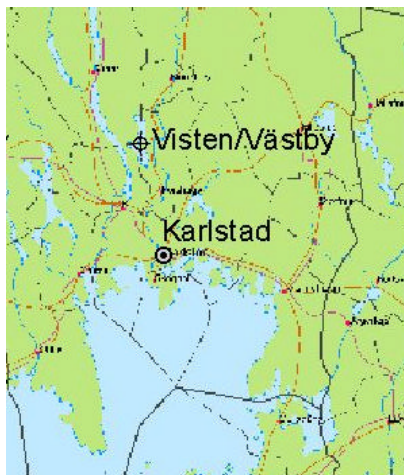
Under alla tider har människan gjort olika val som varit viktiga för hennes överlevnad. Det rör sig om val av boplats, val av bas för ekonomi, strategiska val för socialt samspel och så vidare. De olika valen kan ha varit mer eller mindre medvetna, mer eller mindre fria, betingade av såväl fysiska som sociala faktorer. Landskapet kan betraktas som ett uttryck för resultaten av en stor mängd av alla de val som många generationers människor gjort i ett område. Landskapet är därmed ett av våra allra viktigaste historiska dokument, ett dokument som delvis kan läsas och tolkas av människor. Olika generationers människor har haft olika relation till landskapet, beroende på hur de valt att förhålla sig till varandra och till marken. Teknologiska förändringar har medfört nya och annorlunda relationer mot föregående, liksom val av nya ekonomiska baser. Båda har uppstått delvis som resultat av socialt samspel mellan olika platsers människor.

Ett omdiskuterat samspel är det mellan människa och mark under olika tider. Tidigare naturdeterministiska forskare ansåg att människan inte hade några val när det gällde att placera sig på olika ekonomiska nischer, att det var naturen som styrde var människan kunde vad. Andra forskare ansåg det motsatta, att människan helt styrde sina val av platser och aktiviteter och att naturen var underordnad människan. Ett rimligt antagande är måhända att det under olika delar av historien handlat om ett interaktivt samspel mellan människan och hennes fysiska omgivning. Ibland fanns inget val än att anpassa sig och då gjorde hon det. Andra gånger spelade de fysiska förutsättningarna ingen roll för hennes val. Utöver det kunde hon även utveckla och skapa förändrade förutsättningar, både för sig själv och för marken, så att valet blev en kompromissisk lösning för de båda, samtidigt som hon förde den så kallade civilisationens utveckling några steg framåt.

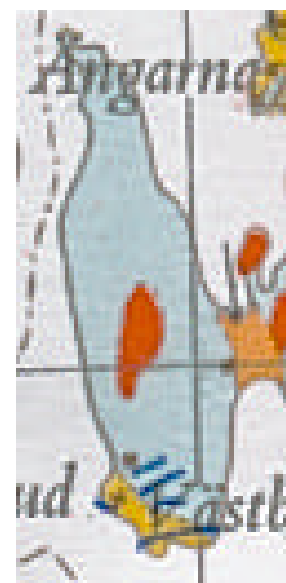
Lokalisering av boplats och tyngdpunkt inom ekonomin är således val som människan alltid gjort, under växlande förutsättningar och genom ett dynamiskt samspel med hennes fysiska omgivning. Inom doktorandprojektet *Skogsgeografi* undersöks hur människan under olika tider bosatt sig och odlat på olika platser, och hur detta dynamiskt förändrats under årens lopp. En aspekt som framkommit är att man under synbart likartade förutsättningar ändå gjort olika val, så att landskapets kulturhistoriska fysiska uttryck blivit olika. Samspelet mellan människor men också samspelet mellan människan och marken har således varierat, i tid och i rum.

På vissa håll blir de naturliga förutsättningarnas positiva egenskaper framträdande. Det gäller särskilt de platser där det ligger lättare sediment ovanpå en basisk berggrund. Tvärs genom Värmland löper ett streck med berg som till stor del består av hyperitbergarter. Det har länge varit känt att hyperiten, genom sin basiskhet, haft en positiv effekt på vegetationen i bergets närhet, speciellt om marken intill består av lättare jordarter som sand, sandig morän etc. Sådana jordarter är både lättbrukade och väldränerade, vilket är positiva förutsättningar för äldre tiders jordbruk. Effekten har dock uppmätts vara ganska snabbt avtagande från berget, så att det inom några hundra meter minskar till obetydlighet. Det finns med stor sannolikhet också andra faktorer som spelar in på hur stor gödslingseffekten är, såsom djupet till berggrunden, markvattnets rörlighet, med flera.

Inom Värmland finns flera exempel på tänkbart forntida boplatser med tillhörande odlingar som dragit nytta av hyperitens gödslande effekt på lättbrukad mark. En väl avgränsat och synbarligen tydlig plats är Västbynäset i sjön Visten i Forshaga kommun. Där finns sedan tidigare känt forntida gravar och odlingsområden i näsets södra delar. I söder ligger även gården Västby som är känd sedan medeltiden. Genom projektet *Skogsgeografi*, och samarbete med bland annat Skogsvårdsstyrelsen i länet, har övergivna odlingar även påträffats över resterande delar av näset, i det som idag är skogsmark. Enligt den småskaliga berggrundskartan över Värmland består näsets västra halva helt av hyperit. Den likaledes småskaliga jordartskartan anger att marktäcket mestadels består av sandig morän samt en mindre del av lerjord.

Visten i förhållande till Karlstad. Västbynäset i sjön Visten i Forshaga kommun.

Utsnitt ur berggrundskartan och jordartskartan för Värmlands län. De mörka fälten är hyperit, överlagrad mestadels av morän, lera i sydväst.

Genom att undersöka hur de övergivna odlingarna förhåller sig till berggrunden, till jordarterna och till topografin, är det möjligt att urskilja vissa mönster. Till exempel saknas spår efter odling helt på bergets östra sida, trots att marken även här är sandig. Det är rimligt att anta att det här är marktäckets djup som är avgörande, det är för långt ner till berggrunden så att avrinningsvattnet från berget inte påverkar markytan. Däremot finns talrika odlingsspår i form av rösen efter stenröjning såväl söder som norr om bergets topp. Här kan marktäckets antas vara tämligen grunt, eftersom markytan förefaller följa bergets form. Därmed transporterar markvattnet eroderat, gödande berg på en betydligt grundare nivå som kan ha haft god inverkan på de äldre odlingarna.

Det är dock inte möjligt att i nuläget på något säkert skikta samtliga odlingslämningar kronologiskt. Trots de rumsliga relationerna till forngravarna i söder, trots stenrösenas likartade karaktär i norr, finns indikationer på att odling förekommit in i ganska sen tid. Kartmaterial från mitten och slutet av 1800-talet visar odlingar i näsets nordvästra delar och även mindre odlingar i norr. Vissa stenrösen har också en påfallande sentida karaktär.

Västbynäset är också ett fallstudieområde inom ett svensk-norskt samarbetsprojekt – *Det äldste jordbruket i grenseskogene* – som Stefan Nilsson ingår i, tillsammans med två norska doktorander i arkeologi (Ingunn Holm, Universitetet i Bergen, samt Hilde R. Amundsen, Universitetet i Oslo). För detta samarbete lämnas en ansökan in till Svenska sällskapet för antropologi och geografi (SSAG). Ansökan avser medel för kostnader för kolprover på Västbynäset samt för fältarbete i Sverige och Norge för Stefan Nilsson. Inkluderat är också hyra av avancerad GPS-utrustning för noggrann inmätning av lämningar för kartering. Stefan Nilsson avser också att ansöka om medel för övriga kostnader för fältarbetet på andra håll under året. Fältarbetet i Norge utgörs av likartade studier som på Västbynäset med parallella frågeställningar inom ramen för de respektive doktorandprojekten.

Sådana landskapsstudier förutsätter samarbete mellan åtminstone kulturgeografi, arkeologi och vegetationshistoria. Genom att *kartera och tolka* landskapets kulturfysiska uttryck på en plats, nås vetskap om lämpliga punkter för arkeologiska undersökningar. Att *gräva ut* ett odlingsröse kan man få viss kunskap om odlingsprocessen, om rösets profil och därmed uppbyggnad studeras. I den jord som bildats inne i röset kan prover för analys av vegetationens sammansättning och art tas, som ger en bild av hur den omgivande vegetationen kan ha sett ut samt eventuellt också vilka grödor som odlades. I botten av röset tas slutligen kolprover, vilka kan analyseras med kol-14-metoden och ge en uppfattning om under vilken tidsperiod som röset skapades. Grävs ett antal valda rösen inom ett område ut går det att få en bättre uppfattning om odlingens ålder och bruksperiod. Dessa dateringar måste dock ställas i relation till en lokal vegetationshistoria, som går att få genom *pollenanalys* av torv från mycket nära belägna våtmarker, helst inne på området. Pollen bevaras väl i torv och genom att studera vegetationens historiska sammansättning kan de daterade odlingsrösen sättas in i det lokala växthistoriska sammanhanget.

Det är betydligt vanskligare att använda dessa delar fristående från varandra. En karta över ett område med odlingslämningar ger ingen absolut information om deras ålder. Datering av enstaka rösen säger inget om hur hela området använts och resultat från kolprover är ofta vanskliga att tolka. Pollenanalys visar områdets vegetationshistoria men meddelar inget om hur olika delar relateras till varandra. Därför är en kombination av åtminstone dessa tre vetenskapsfält nödvändigt för att komma riktigt nära en odlingslämnings historia. Annars

kommer hypoteser om lämningarna bara att bygga på relativa dateringar och rumsliga sammanhang och inte på absoluta och interrelaterade fakta. Resultat från större undersökningar som berört förhistoriska odlingslämningar visar tämligen entydigt, att denna form av tvärvetenskapligt samarbete är absolut nödvändigt.

Vad som är mest påfallande för pollenanalys är att den är kostnadskrävande. Detta hänger samman med den relativt komplicerade och innehållsrika process som en pollenanalys är. Där ingår resor, boende, rekognosering av provplatser, provtagning, studier av prover, preparering av prover, identifiering och räkning av pollen, kol-14-datering av nivåer i prover, sammanställning av pollendiagram, sammanställning av resultat i dialog med övriga forskare – et cetera. Därför blir arbetskostnad för provtagaren en tung post, liksom analys av kolprover. Den totala kostnaden för en pollenprovtagning inklusive analys och resultatpresentation, brukar därför beräknas till ca 100 000 kronor.

Karlstad 2002-12-19

Stefan Nilsson

Stefan Nilsson, doktorand i kulturgeografi
Avd. för geografi & turism
Inst. för samhällsvetenskap
Karlstads universitet
651 88 Karlstad

054-700 1854
stefan.nilsson@kau.se